

Дзеяслоў

§ 7. Дзеяслоў як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля

40. Прачытайце верш, устаўляючы прапушчаныя словы — назвы месяцаў.

Год і яго сыны

Маё год сыноў — дванаццаць.
Як асілкі ўсе яны.
Па чарзе ідуць на працу —
Не лянуюцца сыны.
... воды ў рэках студзіць,
... снег мяце ў сумёт,
... прадвесне будзіць,
... сплаўляе лёд.
... сяўбу распачынае,
... выкасіць лугі,
... колас налівае
Зернем^м поўным і тугім.

... ураджай збірае —
Жне і возіць ярыну*.
Бульбу ... капае,
Сее ў полі збажыну.
Што рабіць, ... знае —
Агароднік-ільнавод —
Буракі з палёў збірае,
Лён адвозіць на завод.
... услаў дубровы
Лісцем жоўтым, залатым,
... возіць з лесу дровы,
На рацэ кладзе масты.

З. Пучынскі.

Раскрыйце лексічнае значэнне слова *прадвесне*.

Назавіце словы, якія абазначаюць дзеянне. На якія пытанні яны адказваюць? Да якой часціны мовы адносяцца?

- Знайдзіце ў вершы сказ, які адпавядае схеме:

[— — — —], [— — — —], [— — — —], [— — — —].

Запішыце гэты сказ, устаўляючы прапушчаныя словы. Вызначце час ужытых у сказе дзеясловаў.

Дзеяслоў — гэта самастойная часціна мовы, якая абазначае дзеянне і адказвае на пытанні што рабіць? што зрабіць?

Дзеясловы змяняюцца па часах, асобах (у цяперашнім і будучым часе), ліках, родах (у прошлым часе).

У сказе дзеяслоў звычайна бывае выказнікам: Бліснулі маланкі, палілі дажджы (А. Русецкі).

41. Прачытайце тэкст. Да якога тыпу ён належыць? Абгрунтуйце сваю думку.

Смелая вавёрачка

Аднекуль наляцеў вецер. Трывожна зашумеў лес.^{сн} Па небе сунулася чорная хмара. Раскаціста ўдарыў гром. Бліснула маланка. І раптам лінуў цёплы дождж.

Стаю пад елкаю. Побач — кошык з грыбамі. Наверсе пабліскаваюць карычневымі капялюшыкамі тры баравічкі-прыгажуны.

Праз некаторы час дождж пацішэў. Тонкія ніткі яго аслаблі і ледзьве прабіваліся да зямлі. Я нагнуўся, каб узяць кошык і пайсці дамоў, але так і застыў ад здзіўлення^м. У кошыку, на грыбах, сядзела маладая вавёрачка! У пярэдніх лапках яна трымала баравічок і смела паглядала на мяне круглымі вочкамі-пацеркамі.

Я зразумеў, у чым справа, і засмяяўся. А вавёрачка з баравічком у лапках скокнула з кошыка.

— Якая ж ты смелая! — сказаў я вавёрачцы. — Ні дажджу, ні мяне не пабаялася! Пакуль я стаяў пад ялінаю, ты да зімы рыхтавалася (Паводле Я. Галубовіча).

Выпішыце з тэксту па 2-3 дзеясловы, якія абазначаюць: а) фізічныя дзеянні (*маляваць, апранаць...*); б) рух, перамяшчэнне ў прасторы (*бегчы, плаваць...*); в) стан чалавека ці прыроды (*радавацца, спаць...*); г) маўленчую, разумовую дзейнасць (*гутарыць, думаць...*).

Дайце імя герою апавядання. Вусна перакажыце тэкст ад 3-й асобы, карыстаючыся выпісанымі дзеясловамі як апорнымі словамі.

- Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказе з простаю мовай.

42. Прачытайце схемы. Ад назваў музычных інструментаў утварыце дзеясловы, якім адпавядаюць прыведзеныя значэнні.

Дзьмучы ў ... , прымушаць яе гучаць.

Перан. Распаўсюджаць чуткі.

Біць у

Перан. Гучна, без майстэрства іграць на якім-небудзь інструменце.

Іграць на

Перан. Надаедліва, аднастайна паўтараць адно і тое ж.

З адным дзеясловам (на выбар) складзіце і запішыце два сказы, каб гэты дзеяслоў ужываўся ў прамым і пераносным значэннях. Падкрэсліце дзеясловы згодна з іх сінтаксічнай роляй.

43. Прачытайце верш. Ці згодны вы з тым, што мўзыка «размаўляе без слоў»? Абгрунтуйце сваю думку.

лашчыць

Мўзыка

Мўзыка лашчыць душу,	Можа яна перадаць
Можа яна нагадаць	Крык, цішыню,
Ветру асенняга шум,	Глыбіню, вышыню,
Звон ручая,	Лёт матылькоў і арлоў...
Спеў салаўя,	Хораша так размаўляе без слоў.

В. Жуківіч.

Знайдзіце ў вершы назоўнікі, якія абазначаюць дзеянні. Падбярэце да іх аднакаранёвыя дзеясловы. Запішыце словы парамі, абзначце карань.

Раскрыце лексічныя значэнні слоў *мўзыка* і *музыка*.

44. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып.

Я загледзеўся на шмат(?)колёрную палітру верасня. Арабінка гарыць ярка(?)чырвонымі пералівамі. Хваліцца зол..там піжма. Д..манструе свае пл..ды яркая шыпшына. Кв..цістае лісце

ўслала з..млю пад клёнамі. (*Не*)звычайны жывапісны арнамент упрыгожыў узлесак. Мохавае б..лотца запр..шае паласавацца журавінамі і брусніцамі (*Паводле М. Бусько*).

Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

Падкрэсліце дзеясловы, ужытыя ў пераносным значэнні. Укажыце іх час і лік.

§ 8. Правапіс *не (ня)* з дзеясловамі

45. Прачытайце прыказкі.

1. Лішняга і свінні не ядуць. 2. На двух конях верхам не паедзеш. 3. Лыжкай акіян не вычарпаеш. 4. У няўмекі рукі не баляць. 5. Ліхтаром пушчы не асвеціш. 6. За багацце розуму не купіш.

Якія з прыказак маюць наступны сэнс:

‘паўпраўдай, непрызнаннем не абыдзешся’;

‘немагчыма чым-небудзь мізэрным справіцца з чымсьці вялізным’?

Як пішацца **не** з дзеясловамі?

Не з дзеясловамі пішацца **асобна**: *не заўважыў, не спыняцца*.

Не (ня) пішацца **разам**:

- з дзеясловамі, якія без **не (ня)** не ўжываюцца: *нездаровіцца, няволіць*;
- у прыстаўцы **неда-**, якая абазначае неадпаведнасць норме: *недаацэньваць* (ацэньваць ніжэй, чым належыць), *недавыканаць* (выканаць менш за норму).

46. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Раствлумачце правапіс **не** з дзеясловамі.

1. Ніхто (*не*)заступіўся за Шурку, ніхто шчыра (*не*)пацікавіўся, як а(*д/т*)былося ўсё на самай справе (*А. Васілевіч*). 2. Дз..дуля л..жаў на канапе, накрыўшыся старым кажушком: апошнія дні яму (*не*)здаровілася (*А. Якімовіч*). 3. Яшчэ адну

ноч Вераніка (*не*)даспала: (*не*)давала супакоіцца ўбачанае (*В. Жуковіч*). 4. Іван (*не*)даслухаў, пав..рнуўся і вы..шаў з клас^{сн} (*Г. Далідовіч*). 5. Доўга сядзець у палаце, (*не*)пакоіць хворага дзяжурны доктар не дазваляў (*А. Пальчэўскі*).

Зварніце ўвагу!

Трэба адрозніваць дзеясловы з прыстаўкай *неда-* ад дзеясловаў з часціцай *не* і прыстаўкай *да-*.

Дзеясловы з прыстаўкай *неда-* маюць значэнне непаўнаты: *недагледзець* ('праявіць недастаткова ўвагі пры наглядзе за кім-небудзь, чым-небудзь'); *недаядаць* ('есці недастаткова, дрэнна харчавацца').

Дзеясловы з часціцай *не* і прыстаўкай *да-* абазначаюць не даведзенае да канца дзеянне: *не дагледзець фільм* ('не скончыць прагляд'), *не даесці кашы* ('не з'есці да канца').

47. Размяркуйце словазлучэнні на групы ў залежнасці ад таго, як пішацца *не* з дзеясловамі. Запішыце, раскрываючы дужкі.

(*Не*)даацэньваць праціўніка, (*не*)дагуляць партыю ў шахматы, (*не*)дагледзець качанят, (*не*)дагледзець спектакль, (*не*)данесці рэчы да вагона, пастаянна (*не*)дасыпаць, (*не*)даесці яечню, (*не*)давыканаць план, (*не*)дазваніцца ў канцылярыю.

У першым складзе перад націскам гук [э] ў часціцы *не* вымаўляецца як [а]: [н'а] *прóсіць*, [н'а] *скáрдзіца*.

48. Прачытайце тэкст, правільна вымаўляючы *не* перад дзеясловамі. Растлумачце сэнс загалюка.

Глушцовая замова*

Калі пачуеш глушцовую песню, тады спасцігнеш мову травы і дрэў, звяроў і птушак. А хто ў гэта (*не*)верыць, няхай паспрабуе знайсці такавішча*. Тады пераканаецца сам.

Толькі (*не*)забывайце гл..дзець пад ногі, бо глухаркі ладзяць гнёзд.. пад ядлоўцам* ці кашлатай ялінкай. У к..нцы красавіка там з'яўляюцца птушанят.. . Пакуль яны (*не*)паднімуцца на крыло, у малых шмат ворагаў: і лісіца, і рысь, і куніца.

Але ніводзін драпежнік (*не*)змога спыніць глушцовую замову. Бо ў ёй — просьба^{сл}, каб паднімаліся да неба лясы і пушчы, каб там заўсёды гаспадарылі лясныя дзеці (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

Раствлумачце правапіс **не** з дзеясловамі.

Спішыце другі абзац тэксту, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

Знайдзіце ў тэксце фразеалагізм, які мае значэнне 'ўзляцець, паляцець'.

49. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Правапіс **не** з дзеясловамі».

50. Устаўце ў фразеалагізмы прапушчаныя дзеясловы, запішыце.

1) зорак з неба не ... ;	а) 'вельмі дружныя, неразлучныя, заўсёды разам';
2) вадой не ... ;	б) 'пастаянна прысутнічае ў свядомасці, не забываецца';
3) не ... на парог;	в) 'мае сярэднія здольнасці, не вылучаецца незвычайным талентам, розумам';
4) не ... з галавы;	г) 'ніякім чынам не прымусіш каго-небудзь аказацца дзе-небудзь';
5) калом не	д) 'не прымаць у сваім доме, не дазваляць заходзіць у свой дом'.

Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі.

Д л я д а в е д к і: *выходзіць, харае, загоніш, пускаць, разальеш.*

З двума фразеалагізмамі (на выбар) складзіце сказы. Запішыце іх, падкрэсліце фразеалагізмы згодна з сінтаксічнай роляй.